Sahitya Manthan
A Peer-Reviewed, Open Access e-journal
ISSN: 2582 6867, Website: http://www.sahityamanthan.in
Year-5, Issue-2, Continuous Issue-31, May - June 2025

ઉત્તરવાહિની નર્મદા પરિક્રમા

- સતીષ પટેલ

નર્મદે હર... નર્મદે હર... નર્મદે હર...

આ માત્ર ત્રણ શબ્દોનો સમૂહ નથી, પણ ગુજરાતની જીવાદોરી અને સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર ગણાતી મૈયા નર્મદાના શ્રીચરણોમાં મૂકેલું એક નિખાલસ આત્મનિવેદન છે. સમગ્ર ભારતવર્ષમાં અનેક નદીઓ વહે છે, પણ નર્મદાની વિશેષતા તેના પ્રવાહમાં નહીં, પણ તેના પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિમાં છે. પુરાણોમાં કહેવાયું છે કે 'ગંગા સ્નાને, યમુના પાને અને નર્મદા તો માત્ર દર્શને પુણ્ય આપે છે.' ગંગામાં સ્નાન કરવાથી પાપ ધોવાય છે, યમુનાનું જળ પીવાથી પુણ્ય મળે છે, પણ મૈયા રેવા તો એવી કૃપાળુ છે કે તેના કિનારે ઉભા રહીને માત્ર તેના નિર્મળ જળના દર્શન કરવાથી પણ અંતરાત્મા શુદ્ધ થઈ જાય છે. વિશ્વમાં નર્મદા એકમાત્ર એવી નદી છે, જેની પરિક્રમા કરવાનું વિધાન શાસ્ત્રોમાં છે. એમાં પણ જ્યારે નર્મદા દક્ષિણમાંથી ઉત્તર તરફ વહે છે, ત્યારે તેને 'ઉત્તરવાહિની' કહેવામાં આવે છે. આ ઉત્તરવાહિની પરિક્રમાનું મહત્વ કાશીમાં વહેતી ગંગા જેવું જ પવિત્ર મનાય છે, અને આ જ કારણ છે કે લાખો શ્રદ્ધાળુઓ ચૈત્ર માસમાં આ કઠિન પણ કલ્યાણકારી પથ પર નીકળી પડે છે.

ઉત્તરવાહિની નર્મદા પરિક્રમાનું ભૌગોલિક સ્થાન ગુજરાતના નર્મદા જિલ્લામાં આવેલા તિલકવાડા અને તેની સામા કાંઠે આવેલા રામપુરા ગામ વચ્ચે વિસ્તરેલું છે. નર્મદા નદી સામાન્ય રીતે અમરકંટકથી નીકળીને પશ્ચિમ તરફ વહે છે, પરંતુ કુદરતની કરામત જુઓ કે તિલકવાડા પાસે આ નદી એક મોટો વળાંક લે છે. અહીં નર્મદાનો પ્રવાહ દક્ષિણથી ઉત્તર દિશા તરફ ફંટાય છે. શાસ્ત્રોમાં નદીના ઉત્તર તરફના પ્રવાહને 'ઉર્ધ્વગતિ'નું પ્રતીક માનવામાં આવે છે, જે સાધકના આત્માને પણ ઉર્ધ્વગતિ તરફ દોરી જાય છે. તિલકવાડા એ એક પ્રાચીન નગરી છે, જે નર્મદાના ઉત્તર કિનારે આવેલી છે. આ નગરીનો ઈતિહાસ ઋષિમુનિઓના તપ અને અનેક પૌરાણિક કથાઓ સાથે જોડાયેલો છે. તિલકવાડાની બરાબર સામે દક્ષિણ કિનારે રામપુરા ગામ આવેલું છે.

પરિક્રમાનો પ્રારંભ સામાન્ય રીતે આ બંનેમાંથી ગમે તે સ્થળેથી કરી શકાય છે. શ્રદ્ધાળુઓ તિલકવાડાથી હોડીમાં બેસી નદી પાર કરી રામપુરા જાય છે અથવા રામપુરાથી તિલકવાડા આવે છે. આ ૨૧ કિલોમીટરનો ગોળાકાર પથ નદીના બંને કિનારાઓને આવરી લે છે. તિલકવાડા જવા માટે વડોદરાથી આશરે ૭૦-૮૦ કિલોમીટરનું અંતર કાપવું પડે છે, જ્યારે ડભોઈ કે રાજપીપળાથી પણ અહીં સરળતાથી પહોંચી શકાય છે. નર્મદાના આ પવિત્ર પટમાં પ્રકૃતિ તેની સંપૂર્ણ ભવ્યતા સાથે ખીલેલી જોવા મળે છે. પર્વતમાળાઓની વચ્ચેથી વહેતી નર્મદા અહીં અત્યંત શાંત અને ગંભીર લાગે છે.

૧૪ એપ્રિલ ૨૦૨૫ની એ રાત્રિ મારી સ્મૃતિમાં સુવર્ણ અક્ષરે કોતરાયેલી છે. જ્યારે આખું જગત નિદ્રાધીન હતું અને આકાશમાં ચંદ્રની શીતળ ચાંદની રેલાઈ રહી હતી, ત્યારે મિત્રો સાથે રાત્રે ૧૨:૫૦

કલાકે તિલકવાડાના તીરેથી પરિક્રમાનો પ્રારંભ કર્યો હતો. લલિત નિબંધની શૈલીમાં કહું તો, એ સફર માત્ર પગપાળા ચાલવાની પ્રક્રિયા નહોતી, પણ ભીતરના અંધકારને ચીરીને શ્રદ્ધાના અજવાળા તરફ જવાની યાત્રા હતી. રાત્રિના નીરવ શાંતિમાં નર્મદાના નીરનો ખળખળ અવાજ કોઈ પ્રાચીન મંત્ર જેવો લાગતો હતો.

તિલકવાડાથી પરિક્રમા શરૂ કરી અમે પ્રથમ સોપાન વાડીયા ગામ તરફ લીધું. રેતીલા રસ્તાઓ અને કાંકરાઓ વચ્ચે ચાલતા-ચાલતા એવું લાગતું હતું કે જાણે અમે પૃથ્વી પર નહીં, પણ કોઈ દિવ્ય લોકમાં ભ્રમણ કરી રહ્યા છીએ. વાડીયાથી આગળ વધતા મણિનાગેશ્વર અને કપિલેશ્વર મહાદેવના સાનિધ્યમાં આવ્યા. આ શિવાલયો સદીઓથી નર્મદાના પ્રવાહની રક્ષા કરતા અડીખમ ઊભા છે. અહીંની હવામાં ધૂપની સુગંધ અને સતત ગુંજતા શિવ સ્તોત્રો મનને અનોખી શાંતિ આપતા હતા. મંદિરના પરિસરમાં જ્યારે સ્ત્રી-પુરુષો મૈયા રેવાની સ્તુતિમાં ગરબે ઘૂમતા, ત્યારે રાત્રિના અંધકારમાં એ દીવડાઓનો પ્રકાશ જોઈને થતું કે સ્વર્ગના દેવો પણ કદાચ આ દ્રશ્ય જોવા ધરતી પર ઉતરતા હશે.

વાસણ અને રેંગણ ગામ પસાર કરતી વખતે ગ્રામીણ જીવનની સાદગી અને નર્મદાનો ખેતી સાથેનો અતૂટ નાતો જોવા મળ્યો. રણછોડરાય મંદિર પહોંચતા સુધીમાં રાત ગહન બની ચૂકી હતી. ત્યાંના ઓટલે બેસીને કરેલો આરામ અને મિત્રો સાથેની 'અલક-મલકની વાતો' ખરેખર યાદગાર બની ગઈ. દુનિયાભરની ચર્ચાઓ, ઘર-પરિવારની વાતો અને જૂના સંભારણાઓ નર્મદાના સાનિધ્યમાં બધું જ કેટલું આત્મીય લાગતું હતું! ત્યાં જ સાથે લાવેલો સાદો નાસ્તો કર્યો, જે મૈયાના પ્રસાદ સમાન મીઠો લાગતો હતો.

માંગરોલ અને કામનાથ મહાદેવની વચ્ચે ૨૦૨૫ની એ યાત્રામાં એક એવો પ્રસંગ બન્યો જેણે મારી શ્રદ્ધાને વધુ દૃઢ કરી દીધી. રાત્રિના સુસવાટા મારતા પવન વચ્ચે અમારી મુલાકાત એક તેજસ્વી મુખમુદ્રા ધરાવતા મરાઠી સજ્જન સાથે થઈ. નાસિકના એ સજ્જન સમગ્ર ૩૩૫૦ કિલોમીટરની નર્મદાની કઠિન પરિક્રમા બે વાર પૂર્ણ કરી ચૂક્યા હતા! જ્યારે મેં તેમને પૂછ્યું કે, "આટલી કઠિન સફર વારંવાર કરવાનું બળ ક્યાંથી મળે છે?" ત્યારે તેમણે મરાઠી મિશ્રિત ગુજરાતીમાં બહુ સુંદર વાત કહી: "બેટા, નર્મદા ચાલતી નથી, નર્મદા ચલાવે છે. આપણે તો માત્ર નિમિત્ત છીએ." તેમણે જણાવ્યું કે આ ૨૧ કિલોમીટરની ઉત્તરવાહિની પરિક્રમા એ માત્ર અંતર કાપવાની રમત નથી, પણ એ તો અહંકારને ઓગાળવાની પ્રક્રિયા છે. જ્યારે તમે ખુલ્લા પગે, અજાણ્યા લોકો વચ્ચે 'નર્મદે હર' બોલતા ચાલો છો, ત્યારે તમારા મનનો બધો જ કચરો ધોવાઈ જાય છે. તેમના એ શબ્દોએ અમારા ૨૧ કિલોમીટરના થાકને ક્ષણવારમાં ઉતારી દીધો હતો. તેમના મુખેથી નીકળતો એ 'નર્મદે હર'નો નાદ અમને નવી ઉર્જા આપી ગયો.

સમયના વહેણ સાથે ૨૦૨૬નું વર્ષ આવ્યું અને ૨ એપ્રિલ, ૨૦૨૬ના રોજ ફરી એકવાર મૈયાએ તેડું મોકલ્યું. ગત વર્ષના સંસ્મરણો હજી સ્મૃતિપટ પર જીવંત હતા ત્યાં ફરી એકવાર રાત્રિના ૧૧ કલાકે સહપાઠી મિત્રોના સંગાથે તિલકવાડાની પવિત્ર ભૂમિ પરથી યાત્રા શરૂ થઈ. ૧૯ માર્ચ, ૨૦૨૬ થી ૧૭ એપ્રિલ, ૨૦૨૬ સુધી ચાલેલા આ શ્રદ્ધા પર્વમાં ફરી એ જ ઉત્સાહ જોવા મળ્યો. આ વખતે અમારી સાથે કેટલાક નવા મિત્રો હતા, જેમના માટે આ પ્રથમ અનુભવ હતો. રાત્રિના નીરવ શાંતિમાં જ્યારે અમે

રામપુરા તરફ હોડીમાં બેસીને નીકળ્યા, ત્યારે ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ નર્મદાના સ્થિર પાણીમાં નૃત્ય કરતું હોય તેવું લાગતું હતું.

આ વર્ષે પરિક્રમાનો અનુભવ ગત વર્ષ કરતા અલગ હતો. ૨૦૨૬માં ભક્તોની ભીડ વધુ હતી, છતાં વ્યવસ્થા અને શ્રદ્ધા અજોડ હતી. વાડીયાથી મણિનાગેશ્વર સુધીનો રસ્તો કાપતા અમે જૂની યાદો વાગોળી. મિત્રો સાથેની એ હસી-મજાક અને વચ્ચે-વચ્ચે ગવાતી નર્મદાષ્ટકની પંક્તિઓ વાતાવરણને આધ્યાત્મિક બનાવી દેતી હતી. ચૈત્ર માસની એ રાત્રિઓમાં ઠંડો પવન જ્યારે ચહેરાને સ્પર્શીને જતો, ત્યારે લાગે કે મૈયા પોતે અમને આશીર્વાદ આપી રહી છે. કામનાથ મહાદેવ પહોંચતા સુધીમાં ૨૦૨૬ની સફરમાં પણ પરોઢ થવા આવ્યું હતું. આકાશમાં આછી લાલી છવાઈ હતી અને પક્ષીઓનો કલરવ શરૂ થયો હતો. સવારે ૪ કલાકે જ્યારે પરિક્રમા પૂર્ણ થઈ, ત્યારે શરીર થાકેલું હતું પણ મન એક અપાર ઉર્જાથી ભરેલું હતું. ૨૦૨૫ની શ્રદ્ધા અને ૨૦૨૬નો અનુભવ આ બંનેએ મળીને વ્યક્તિત્વને એક નવો વળાંક આપ્યો છે.

નર્મદાના જળનું વૈજ્ઞાનિક અને આધ્યાત્મિક મહત્વ પણ અદભૂત છે. આ નદી કર્કવૃત્તની સમાંતર વહે છે, જેને કારણે તેનું ભૌગોલિક સ્થાન અત્યંત મહત્વનું બની જાય છે. તેના પથ્થરો 'નર્મદેશ્વર મહાદેવ' તરીકે પૂજાય છે, કારણ કે માનવામાં આવે છે કે નર્મદાનો પ્રત્યેક પથ્થર શિવનું સ્વરૂપ છે. જગદ્ગુરુ આદિ શંકરાચાર્ય મહારાજે પણ આ જ તીરે તપસ્યા કરીને 'નર્મદાષ્ટક'ની રચના કરી હતી. 'ત્વદીય પાદ પંકજમ નમામી દેવી નર્મદે'ના છંદો જ્યારે રાત્રિના શાંત વાતાવરણમાં ગુંજે છે, ત્યારે ભૌતિક દુનિયા સાથેનો આપણો સંબંધ તૂટી જાય છે અને આપણે બ્રહ્માંડની વિશાળતા સાથે જોડાઈએ છીએ.

ઉત્તરવાહિની પરિક્રમા એ માત્ર શારીરિક કસરત નથી, પણ તે જીવનના ઉતાર-ચઢાવની સમજ છે. જેમ નર્મદા ખડકોને ચીરીને, પથ્થરો સાથે અથડાઈને પણ પોતાની મસ્તીમાં વહેતી રહે છે, તેમ મનુષ્યએ પણ વિપત્તિઓમાં હાર્યા વગર ગતિશીલ રહેવું જોઈએ. આ પરિક્રમામાં જે અનુભૂતિ થઈ તે શબ્દોમાં વર્ણવવી અઘરી છે. રાત્રિના અંધકારમાં નદીના ખળખળ વહેતા અવાજમાં જે સંગીત હતું, તે દુનિયાના કોઈ આધુનિક વાદ્યમાં નથી. નર્મદાના કાંઠે વિતાવેલી એ ક્ષણો મારા જીવનના સંભારણામાં સુવર્ણ અક્ષરે લખાશે. સાથી મિત્રોનો સાથ અને મૈયા રેવાનો આશીર્વાદ આથી વિશેષ જીવનમાં બીજું શું જોઈએ?

નર્મદાના કિનારે ચાલતા ચાલતા સમજાયું કે નર્મદા માત્ર પાણીનો પ્રવાહ નથી, પણ તે ગુજરાતના સંસ્કારોનું સીંચન કરનારી ધારા છે. અહીં ભાષા, પ્રાંત કે જ્ઞાતિના વાડા ઓગળી જાય છે. નાસિકના મરાઠી માણસ હોય કે ગુજરાતનો સામાન્ય શ્રદ્ધાળુ, નર્મદાના તટ પર સૌ માત્ર 'રેવાપુત્ર' જ હોય છે. પરિક્રમાના રસ્તામાં આવતા ગામડાઓના લોકોની આતિથ્ય ભાવના જોઈને હૃદય ભરાઈ આવે છે. કોઈ પાણી પીવડાવે છે, કોઈ રસ્તો બતાવે છે, તો કોઈ માત્ર હસીને 'નર્મદે હર' કહીને થાક ઉતારી દે છે. આ માનવતાના પાઠ છે જે કોઈ યુનિવર્સિટીમાં શીખવા મળતા નથી.

જ્યારે નર્મદાના પવિત્ર જળનું આચમન કર્યું, ત્યારે અનુભવાયું કે દુનિયાના તમામ તીર્થો આ એક જ ધારામાં સમાયેલા છે. સવારના સૂર્યના પહેલા કિરણ સાથે જ્યારે નર્મદાના દર્શન કર્યા, ત્યારે મન ફરી

એકવાર એ જ ભાવ સાથે બોલી ઉઠ્યું, "ત્વદીય પાદ પંકજમ નમામી દેવી નર્મદે." ૨૦૨૫ હોય કે ૨૦૨૬, નર્મદાના તટ પર મળેલી એ અનુભૂતિ શબ્દોમાં કદાચ પૂરેપૂરી ન કહી શકાય, પણ તેને હૃદયના કોઈ ખૂણે સાચવીને રાખવી એ જ સાચું અહોભાગ્ય છે. ઉત્તરવાહિની પરિક્રમા એ જીવનના પરમ સત્યને પામવાની એક નાનકડી પણ અત્યંત પ્રભાવશાળી યાત્રા છે.

આ પ્રવાસે શીખવ્યું કે જીવનમાં ગમે તેટલા અવરોધો આવે, નર્મદાની જેમ વહેતા રહેવું જોઈએ. પથ્થરો સાથે અથડાવાથી જ નદીનો પ્રવાહ વધુ નિર્મળ અને મધુર બને છે. તે જ રીતે, જીવનના સંઘર્ષો આપણને વધુ મજબૂત અને આધ્યાત્મિક બનાવે છે. હવે જ્યારે પણ શહેરોના ઘોંઘાટમાં અને જીવનની ભાગદોડમાં થાક લાગશે, ત્યારે તિલકવાડાની એ રાત્રિ, રેતીલો રસ્તો, અને નર્મદાનો એ પવિત્ર નાદ મનને ફરીથી તાજગી આપી દેશે. આ સફર પૂરી થઈ હશે, પણ તેની સ્મૃતિઓ જીવનના અંતિમ શ્વાસ સુધી એક અમૂલ્ય સંભારણું બનીને સાથે રહેશે.

ડૉ. સતીષ પટેલ

અધ્યાપક,

ગુજરાતી વિભાગ,

શ્રીમતી એમ. સી. દેસાઇ આર્ટ્સ અને કોર્મસ કૉલેજ,

પ્રાંતિજ.

મો. ૯૪૨૮૬૪૨૪૬૭

ઈમેઈલ : patelsatish198@gmail.com